

УДК 340.12

Герилів Д.Ю., здобувач кафедри
теорії та історії держави і права ЛьвівДУВС

Концепція сучасної держави крізь призму дослідження проблем типології

У статті розглянуто концепцію сучасної держави в контексті проблем типології. Висвітлено генезу розвитку ідеї сучасної держави. Виокремлено та проаналізовано характерні ознаки концепції сучасної держави. Докладно проаналізовано найвагоміші властивості сучасної держави. Акцентовано, що загалом концепція сучасної держави — це вдалий приклад застосування формаційних і цивілізаційних принципів для вивчення держави та побудови її типології.

Ключові слова: концепція, сучасна держава, типологія держави, формаційний підхід, цивілізаційний підхід.

В статье рассмотрена концепция современного государства в контексте проблем типологии. Освещен генезис развития идеи современного государства. Выделены и проанализированы характерные признаки концепции современного государства. Осуществлен детальный анализ наиболее значимых свойств современного государства. Акцентируется, что в целом концепция современного государства — это удачный пример применения формационных и цивилизационных принципов для изучения государства и построения его типологии.

Ключевые слова: концепция, современное государство, типология государства, формационный подход, цивилизационный подход.

The article deals with the concept of the modern state in the context of typology problems. Deals with the genesis of the idea of the modern state. Singled out and analyzed the characteristics of the concept of the modern state. The detailed analysis of the most important features of the modern state is done. The attention that the in general concept of the modern state is a good example of formational and civilizational principles to the study of the state and the construction of its typology.

Key words: concept, a modern state, typology of the state, formational approach, civilizational approach.

Постановка проблеми. Серед теорій, що претендують на всебічний опис феномену держави, є концепція сучасної держави. На нашу думку, ця концепція вдало ілюструє співвідношення формаційних і цивілізаційних підходів для вивчення держави та побудови її типології. Питання про співвідношення сучасної держави з типологією держави, що пропонує формаційна теорія, дозволить скорегувати наші уявлення про типологію держави. Для цього варто розглянути концепцію сучасної держави, основні її ознаки, а відтак спробувати дати їй оцінку з погляду формаційної теорії.

Стан дослідження. На сучасному етапі проблемам типології держави присвячені праці В. Афанасьєва, М. Байтіна, С. Бостана, А. Венгерова, Л. Каска, А. Корнева, В. Лазарева, О. Лейста, Л. Луць, А. Малько, Л. Мамута, Г. Манова, М. Марченко, Н. Матузова, Г. Назаренко, В. Нерсесянца, В. Петрова, П. Рабіновича, Т. Радько, Л. Рожкової, О. Скакун, А. Хабібуліна, П. Халаса, В. Чиркіна, Ю. Шемчушенка та ін.

Попри значний науковий доробок, не достатньо дослідженими досі є чимало аспектів типології держави, зокрема й питання концепції сучасної держави.

Мета статті — проаналізувати сутність та ознаки концепції сучасної держави крізь призму проблем типології.

Виклад основних положень. Багато вчених-правознавців вважають, що держава в сучасному її вигляді появилася в епоху Нового часу. На їхню думку, ні давньосхідні імперії, ні грецький поліс, ні пізньоантичний Рим, ні середньовічні королівства

не були схожі на державу, яка виникла в Новий час.

Зауважимо, що уявлення про появу такого нового типу держави спирається і на політико-правові концепції, і на історіософію (зокрема марксистську). Щобільше, концепція сучасної держави є актуальною в сучасній європейській науці, її поділяють прихильники різних шкіл.

Однією з них є юридичний позитивізм. У межах цього напрямку державу розглядають на основі «теорії трьох елементів»: держава існує там і тоді, де є «народ (населення держави)», «державна територія», «державна влада». При цьому під трьома елементами розуміють те, що було сказано про це в законах, встановлених тією ж державою. Тож у межах цієї теорії державу ототожнювали з державним правом, точніше — із законом [1, с. 94].

Представники соціологічного напрямку, розглядаючи державу і право, також відзначали появу нового типу держави. Так, Г. Еллінек вважав, що сучасна держава є правонаступницею грецької, римської і середньовічної держав і з'являється внаслідок розвитку саме середньовічної держави.

Класики марксизму писали, що «абстракція держави як такої характерна лише для Нового часу, бо тільки для Нового часу характерна абстракція приватного життя. Абстракція політичної держави є продуктом сучасності» [2, с. 264].

Про появу феномену сучасної держави згадувало чимало відомих правознавців. Скажімо, В. Гессен зазначав, що на руїнах бездержавного середньовіччя новий час створює нову державу [3]. С. Котляревський вважав, що сучасна держава є продуктом нової історії: вона не має аналогів ні в стародавньому світі, ні в середньовіччі [4, с. 93].

Загалом уявлення про те, що сучасна держава утворилася в Новий час, підтримує багато сучасних дослідників.

На думку французьких дослідників Р. Пенто і М. Гравітц, сучасна держава «народилася» в Західній Європі між XIV і XVI ст. [5, с. 164]. Існує думка, що держава — передусім продукт історії Західної Європи та епохи Ренесансу [6, с. 28]. Іспанський дослідник Г. Перес-Барбара Мартінес зауважує, що держава — явище сучасної епохи, хоча воно і засвоїло ідеї та інститути античності і середньовіччя. Він відзначає, що термін «держава» означає не всяку форму політичної організації, а лише ту, яка виникає в Новий час [7, с. 33].

Чимало дослідників (див., напр.: [8, с. 24]) вказують, що термін «держава» виникає в період італійського Ренесансу і до XIX ст. поширюється Європою. Спочатку вкорінюється в Іспанії («estado») і у Франції («eiah»), пізніше — у Німеччині. Для Макі-авеллі, до прикладу, «stati» — це всі сили, що наділені владою над людиною, і неважливо, чи мають вони монархічний або республіканський характер.

Відтак початкове латинське слово «status» («стан», у середині віки — також «стан») набуває нового значення. Спершу воно позначає прихильників ренесансного володаря влади, потім володіння владою. Смісловий наголос переходить від володаря владою до влади як до функції і до функції влади. Від XVII ст. поняття «держава» також позначає державну установу, панування в тій чи іншій галузі, державний народ. Від початку це поняття належить до специфічних явищ Нового часу, воно визначається розвитком сучасної держави і її структури. Крім цього, до змісту цього терміна входять також значення, що існували до Нового часу, відповідно, більш давні слова («res publica», «civitas», «regimen», «imperium» та ін.) зникають [8, с. 24]. Отож «державу» потрібно розглядати як конкретне, прив'язане до історичної епохи поняття, багато

в чому дотичне до епохи Нового часу.

На виникнення сучасної держави вплинуло чимало чинників, зокрема: розвиток індустріалізації, націоналізму, демократії і соціалізму; становлення і розвиток громадянського суспільства [6, с. 30]; виникнення капіталізму, поява нових військових технологій, становлення демократії.

Зауважимо, що вчені по-різному визначають сучасну державу. Дехто визначає її через співвідношення з громадянським суспільством. Вони вважають, що держава з'являється як інституціоналізована політико-правова машина, яку обслуговують функціонери, що ідентифікуються зі своєю роллю. Така держава відокремлена від громадянського суспільства, навіть більше, вона прагне мати повну опіку над ним, контролюючи його через свої адміністративні органи та власне право, домінуючи в ньому через свої правоохоронні органи, приводячи його в рух за допомогою економічних інтервенцій, підпорядковуючи його, нарешті, через завоювання умів (об'єднує їх за допомогою власних цінностей) [9].

Важливим і раціональним є підхід, що пропонує соціологічну дефініцію держави — це політична система, одночасно централізована і диференційована, має власні ресурси, оцінивши які, можна виміряти масштаб її розвитку: структуровану бюрократію, власний персонал, публічне право, відмінне від права приватного, світський характер, який утворює її незалежність, особливо від духовної влади [10, с. 126].

Логічною є юридична дефініція сучасної держави: держава — це інституціоналізована влада, це інституція, у якій втілюється ця влада [10, с. 128].

Загалом, говорячи про державу як про явище, специфічне для Нового часу, науковці часто мають на увазі сукупність деяких характеристик. Тож розглянемо їх докладніше.

Передусім зазначимо, що існують різні погляди на це питання. Так, висловлюється думка, що сучасна держава: 1) суверенна, наділена верховною владою і не залежить від влади іншої держави, влади церкви, станів; 2) виступає від імені всього населення або офіційно претендує на те, що виражає і захищає інтереси всієї країни, народу; 3) у структурі її органів з'являються постійні загальнонаціональні (а не тільки станові) представницькі установи парламентського типу; 4) має управлінський апарат, а також постійну армію; 5) засновує і збирає податки, з яких створюється державна скарбниця; 6) визнає загальну юридичну рівність громадян (або підданих), їх права і свободи [11, с. 93].

Американський політолог Х. Доолдеру наділяє сучасну державу такими ознаками, як:

1. Поділ світської і духовної влади. Ця ідея завжди була наявна в християнстві, але з виникненням сучасного поняття держави (середина XVI ст., тобто в епоху Реформації) католицьку доктрину «двох мечів» інтерпретували в тому сенсі, що монархи одержують свою владу не від Папи як посередника між Богом і людьми, а безпосередньо від Бога. Тут очевидним є вирішальний вплив Реформації на політичну думку.

2. Поняття суверенітету, яке має два аспекти: зовнішній і внутрішній. Це означає, що на конкретній території жодна зовнішня сила не може ухвалювати рішення, тут панує єдина владна інстанція (наприклад, суверенний монарх).

3. Пряме правління. Завдяки такому правлінню піддані одержали можливість стати громадянами. Інститут громадянства існував ще в Стародавній Греції, у республіканському Римі і в Римській імперії. Однак лише в Новий час прямиий («вертикальний») зв'язок між урядом і громадянами взяв гору над «горизонтальними» зв'язками в локальному співтоваристві.

4. Поділ публічної та приватної сфер, що було наслідком розростання власне «державної» сфери. Передусім це стосувалося відокремлення державних та особистих справ самого монарха (до Нового часу навіть процес здійснення влади сприймали як приватну справу монарха). Окрім того, здобували автономію й окремі інститути (фінансові, економічні), розвивалися суди.

5. Зростання значення права. Поняття закону і легітимної влади існували вже в середні віки. Новим було те, що римське право почали використовувати як інструмент державної влади; його стали ототожнювати з юридичним вираженням влади суверена. Сама королівська влада стала об'єктом права; середньовічна англійська юридична максима «The king can do no wrong» (король не може переступити закон, бо закон тотожний його волі) набула нового сенсу: «Король не вправі порушити закон». Разом з верховенством англійського парламенту над королем виникає ідея верховенства права.

6. Виникнення державного бюрократичного апарату як інструмента управління. Це було інституційним виявом розвитку процесу диференціації того, що було колись королівським двором.

7. Зростаюче втручання держави в економіку. Інтервенціоністська політика держави вела до централізації господарювання.

8. Розрізнення сфер «держави» і «суспільства», що майже не має аналогій у колишній історії і в позаєвропейських культурах. Відокремлення суспільства від держави призвело до зростання значення індивіда як політичного агента. Індивід був політичним агентом і громадянином уже в древніх Афінах, проте там він був таким лише в межах поліса і за допомогою нього, насправді ж він не був відокремлений від суспільства.

9. Створення регулярної армії на основі нової військової технології (передусім варто відзначити появу артилерії, що сприяла посиленню монополії держави у військовій справі) [12].

На думку Р. Пенто і М. Гравітц, сучасна держава характеризується: 1) новим типом колективної спільності; 2) територією в межах національних кордонів; 3) виділенням у структурі організації держави форми правління та державної служби; 4) появою власне правотворчої функції держави; 5) глобальністю (ідея суверенітету); 6) інституціоналізованою формою влади [5, с. 1123–1138].

П. Халас вважає, що сучасна держава вирізняється: 1) суверенною владою; 2) раціональністю адміністрації; 3) державною власністю; 4) постійною армією; 5) релігійним нейтралітетом [13, с. 43].

П. Данліві вважає, що сучасну державу треба розуміти як організацію, яка виникла в Європі і має такі ознаки [14, р. 231]: 1) є інститутом чи сукупністю інститутів, відокремлених від суспільства; поділяє суспільне життя на дві сфери: приватну і публічну; 2) є суверенною; 3) її суверенітет поширюється на всіх громадян (підданих) і забезпечує їх рівність для участі в управлінні і законотворчій діяльності; 4) має потужний бюрократичний апарат; 5) встановлює і збирає податки.

Отже, майже всі автори сходяться на тому, що так звана сучасна держава має такі ознаки:

- 1) є суверенною;
- 2) має бюрократичний апарат;
- 3) наділена правотворчою функцією, надає і забезпечує загальну юридичну рівність;
- 4) у її межах зростає роль права;

- 4) простежується поділ світської і духовної влади, відокремлення держави від церкви;
- 5) створюється державна казна на основі постійних податків;
- 6) на основі державної казни виникає постійна армія;
- 7) виникають представницькі інститути;
- 8) помітний поділ приватної та публічної влади, виникає і розвивається громадянське суспільство.

Звісно, окремі із цих ознак могли бути властиві державам, що існували раніше. Однак саме така сукупність ознак характерна для держави, яка виникла в Європі в епоху Нового часу.

Розгляньмо докладніше деякі з ознак сучасної держави, тим паче, що в межах формаційної типології сучасності їм приділено чимало уваги.

1. Громадянське суспільство.

Одне з визначень держави звучить так: держава — це політична організація суспільства. З такого тлумачення випливає, що держава передбачає існування суспільства, яке потрібно політично організувати. Іншими словами, суспільство є передумовою держави. Якщо припустити, що держава — феномен Нового часу, буржуазної епохи, то термін «громадянське суспільство», по суті, означає «капіталістичне суспільство» (Гегель, К. Маркс) [15, с. 246; 16, с. 354]. Серед ознак громадянського суспільства виокремлюють демократичні інститути, позитивовані державним законодавством права людини, вільну пресу тощо — це лише його пізні плоди, але зовсім не його конститутивні ознаки. Утім, громадянське суспільство може існувати — й існує — без усіх цих ознак. Не може існувати воно лише без свободи власності. Правовий інститут приватної власності — єдиний інститут, без якого не може існувати громадянське суспільство як самостійна величина, відмінна від держави. Поняття громадянського суспільства має на увазі буржуазність, тобто деякий ступінь економічної незалежності людини від держави, можливість отримувати свій хліб не з рук держави.

2. Посилення ролі та значення права.

Європа XIV—XVI ст. відрізнялася від решти світу домінантною роллю юридичних текстів, які встановлювали процедурні межі, що визначали багато аспектів соціального, економічного і політичного життя.

Звичайно, це не означає, що пізні середньовіччя було часом повного правопорядку, аж ніяк ні: противників короля саджали у в'язницю, вбивали, відбирали у них майно. Однак право в Західній Європі було чимось набагато більшим, ніж надбудова тодішніх соціальних відносин. Це була замкнена мережа процедурних і матеріальних норм, що слугували перешкодою діям короля. Усі ці закони мали договірний характер, вони виникли внаслідок переговорів і компромісів, а не були нав'язані силою однією частиною суспільства іншій.

У своєму прагненні подолати середньовічне право окремі європейські держави з XIV ст. почали використовувати римське право. Воно, з погляду влади, мало дві переваги: по-перше, у нього, так би мовити, був вбудований централізаторський імпульс, по-друге, королівська монополія на правосуддя була джерелом доходу [17, р. 227].

Однією з причин посилення права були наявні військові системи, феодалний набір воїнів і міліції. Сеньйори розподіляли землі між своїми лицарями, взамін васали були зобов'язані сеньйорові вірністю і військовою службою. Проте історично ці відносини соціального обміну виявилися значно більш складними, ніж просто наділення землею за службу. У міру феодалізації Центральної Європи та балтійського узбережжя соціальна

структура Європи стала набувати вигляду мережі взаємних зобов'язань, заснованих на феодалному військовому обміні послугами. Це був час хаосу конкретних суб'єктивних прав різних сторін, на основі яких розвивалися цивільні норми і представницькі інститути. Самі відносини васалітету будували не на командній основі, а на базі вільно укладеного контракту з певними правами обох сторін. Як засіб регулювання та визначення цих прав виникло й активно розвивалося юридичне мислення. Військові потреби привели до того, що стали швидко формуватися казначейства і суди як органи нового типу, здатні мобілізувати ресурси для здійснення військових потреб держави.

3. Виникнення постійної армії.

Військова організація, військова технологія — це незалежна змінна у розвитку і поясненні західноєвропейської державності та політичного життя. Поява артилерії — спочатку пороку, а потім гармати — викликала зміни, що сприяли подальшому посиленню монополії держави. Створити централізовану бюрократичну державу з регулярною армією на основі важкої кавалерії і холодної зброї було неможливо.

Зрушення у військовій організації приводили до зміни суспільства загалом. Розвиток ринку військової робочої сили вимагав додаткових витрат від торгівлі і позик у представників міських торговельно-ремісничих кіл через їхні представницькі органи [18, р. 694]. Зростання ролі представницьких інститутів внаслідок збільшення військових витрат сприяло формуванню нового типу держави. На думку І. Піттіджіла, вплив військової технології на розвиток сучасної держави виглядає так: зміни у військовій технології — збільшення доходів панівних груп (класів) — розвиток регулярної армії — розвиток сучасної держави [19].

4. Поділ світської і духовної влади.

Християнська церква — важливе джерело влади (економічної і духовної) в середньовічній Європі. Будуючи свої відносини з державами, церква виходила з пріоритету духовної влади над світською. Її суперництво зі світською владою мало величезний вплив на формування суспільних відносин і держави в Європі.

Сучасна держава обмежила втручання в суспільне життя лише рамками світського горизонту, не охоплюючи людини в її цілості. На відміну від середньовічної держави вона (сучасна держава) не знає духовної відповідальності за спасіння душ, ввірених їй. Держава відійшла від релігійної відповідальності, вважаючи релігійні вчення приватною сферою. Це було пов'язано з розпадом єдності християнської церкви в часи Реформації і з подальшими конфесійними громадянськими війнами.

Секуляризація держави призводила до заміни християнського вчення політичною ідеологією, яка могла виступати або у вигляді «громадянської релігії» (Ж-Ж. Руссо), або у вигляді вчення про світле майбутнє і благо, як воно представлене в марксизмі. Завдяки секуляризації Захід створив суто світські — державно-правові, громадянські форми суспільного життя, що не потребують для себе ніякої релігійної санкції. Захід є універсальним не завдяки своїй релігійності (тут йому протистоять інші релігії), а через розвинений ним тип формально-економічної та політичної раціональності, вільної від будь-якої системи релігійних цінностей. Там, де людське життя, здається, повторюється, наприклад, в азійських ученнях другого народження, там і політична ментальність має бути іншою, ніж на Заході, більш спокійною, байдужою, не в такій мірі залежною від часу, не так прагнучою до активних дій.

На тип сучасної держави вплинули передусім властивості європейської людини Нового часу: активність, раціональність, автономність, відкритість до змін історичних можливостей і прагнень. Особливо важливими епохами в цьому сенсі були Ренесанс, як час заснування

сучасної держави, і Просвітництво, як час створення конституційної держави в її найбільш зрілій формі. Але і в цих епохах, що були значно відірвані від церковної традиції, християнські установки також діяли в секуляризованому вигляді: унікальність особистості, унікальність внутрішнього світу і кінець життя, випробування дарами світу.

5. Соціальна держава.

На думку П. Пернталера, соціальна держава виникає під впливом економічних і соціальних криз. Сучасні демократичні держави стали на шлях врегулювання соціально-економічних процесів внаслідок того, що буржуазні революції поставили на порядок денний проблеми участі громадян у формуванні нової державності, прав людини, демократичного самовизначення націй. Революції сприяли здійсненню ідеї конституціоналізму і федералізму; останніми революціями, які вплинули на створення нової державності, Пернталер називає комуністичні революції в СРСР і Китаї [20, р. 80].

Ідеї про соціальну державу було закріплено у Веймарській конституції 1919 р., що наділила громадян соціальними правами. Криза 30-х років перервала формування цієї доктрини в інших країнах. Надалі теорія соціальної держави розвивалася уже після Другої світової війни. В офіційних документах та законодавстві західних країн використовують термін «соціальна держава», зокрема йдеться про Основний закон ФРН 1949 р., Конституція Франції 1958 р., Конституція Іспанії 1978 р.

Соціальна держава, на думку її прихильників, мала враховувати у своїй діяльності інтереси всіх соціальних груп, тоді як сучасна держава епохи лібералізму заперечувала таку можливість, оскільки виходила з природної взаємодії групових інтересів, що зіштовхувалися між собою. Соціальна держава мусила, з одного боку, підкорятися інтересам громадянського суспільства, а з іншого — не дозволяти громадянському суспільству (буржуазії) повністю регулювати всі сфери суспільного життя. Соціальна держава, на думку її прихильників, мала прагнути забезпечити повну зайнятість, надавати допомогу малозабезпеченим, створювати державні системи освіти, охорони здоров'я, підтримки житлового будівництва, утверджувати в суспільстві відносини соціальної справедливості. Пізніше метою соціальної держави стали вважати проведення збалансованої демографічної політики, охорону навколишнього середовища, захист національної культури тощо. Можна сказати, що соціальна держава мала представляти відносно незалежну від суспільства систему.

Для реалізації цих ідей було зроблено багато. Державна політика одержала антимонополічне спрямування (антимонопольне законодавство, диференційоване оподаткування тощо) і набула соціального змісту (створення соціального законодавства, регулювання цін, концепція «держави загального благоденства»). Сформувалися і були досить впливовими профспілки, союзи дрібних підприємців, товариства споживачів.

Висновки. Отже, сучасна держава є підсумком поступального розвитку суспільства, політичних інститутів та права. Сучасна держава не є закінченою структурою або готовою для застосування концепцією державного устрою, проте є результатом багатоступінчастого, триваючого історичного процесу. Сучасна цивілізована держава характеризується як засіб соціального компромісу (у цьому її зміст, сутність) і як правова держава [21, с. 25].

Загалом концепція сучасної держави — це вдалий приклад застосування формаційних і цивілізаційних принципів для вивчення держави та побудови її типології. Це ще раз підтверджує тезу про те, що під час вивчення питання типів держави потрібно користуватися одночасно і формаційним, і цивілізаційним підходом, не допускаючи їх протиставлення. Позитивні сторони обох підходів, взяті в єдності, доповнюють один одного, дозволяють більш глибоко і ґрунтовно зрозуміти цю складну проблему.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сальников В. П., Степашин С. В., Хабибулин А. Г. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ : моногр. / В. П. Сальников, С. В. Степашин, А. Г. Хабибулин. — СПб. : Фонд «Университет», 2001. — 208 с.
2. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 750 с.
3. Гессен В. М. Очерки истории государственного права / В. М. Гессен // Изв. С.-Петербур. полит. ин-та. — СПб., 1911. — Т. 16.
4. Котляревский С. А. Конституционное государство: опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский. — СПб. : Типогр. Альтшулера, 1907. — 253 с.
5. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук / Р. Пэнто, М. Гравитц. — М. : Прогресс, 1972. — 607 с.
6. Лейст О. Э., Мачин И. Ф. Гражданское общество и современное государство / О. Э. Лейст, И. Ф. Мачин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11 : Право. — 1995. — № 4.
7. Перес-Барбара Мартинес Г. Переходная эпоха и основные права человека / Г. Перес-Барбара Мартинес // Актуальные проблемы правоведения за рубежом (проблемы правового государства). — М., 1990. — Вып. 2.
8. Изензее И. Государство / И. Изензее // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12 : Социально-политические исследования. — 1992. — № 6.
9. Carneiro R. A Theory of the Origin on the State / R. Carneiro // Science. — N. Y., 1970. — № 169 (3947).
10. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник. / М.Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — 768 с.
11. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. — Львів : Новий світ — 2003. — 584 с.
12. Daalder H. European political traditions and processes of modernization: groups, the individual and the state / H. Daalder // Patterns of modernity. — N. Y., 1989. — Vol. 1, No 1. — P. 22–43.
13. Халас П. Об определении типа государства / П. Халас. — Будапешт, 1962. — 78 с.
14. Dunleavy P. Theories of the state / P. Dunleavy. — London, 1987.
15. Гегель Г. Ф. В. Философия права / Г. Ф. В. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
16. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Политиздат, 1986. — Т. 4. — 681 с.
17. Downing B. Medieval origins of constitutional government in West / B. Downing // Theory a soc. — Amsterdam, 1989. — Vol. 18, No 2.
18. Zolberg A. Strategic interaction and the formation of modern states: France and England / A. Zolberg // Intern, social science. — J.-P., 1980. — Vol. 32, No 4.
19. Pettengil I. S. The impact of military technology on European income distribution / I. S. Pettengil // J. of interdisciplinary history. — Cambridge, 1979. — Vol. 10, No 12. — P. 201–225.
20. Pernthaler P. Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre / P. Pernthaler. — Wien ; N. Y. : Springer, 1986.
21. Капитонов С.А. Юридический парадокс государства / С.А. Капитонов. — Спб. : Издательство «Юридический центр-Пресс», 2012. — 317 с.

